

УДК 821.161.1:82 – 343 «19»

ОЛЕНА ЗУБЕНКО

(Полтава)

СВОЄРІДНІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ КАЗКИ КІНЦЯ ХХ СТ. (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ Н. АБРАМЦЕВОЇ ТА С. КОЗЛОВА)

Ключові слова: філософська казка, образ, символ, підтекст.

Термін «філософська казка» ми вживаємо для позначення одного із жанрових різновидів літературної казки. Однак визначення даного терміну в літературознавчих словниках знайти неможливо, особливості даного явища, що дають можливість виокремити даний жанр серед інших творів, не набули чіткого окреслення. Критики та літературознавці досить часто використовують дане поняття широкого кола творів та авторів, серед яких, наприклад, Льюїс Керролл, А. де Сент-Екзюпері, С. Козлов, Н. Абрамцева та ін. В українському та російському літературознавстві казка стала предметом дослідження таких науковців: Л. Брауде, В. Пропп, І. Лупанова, Л. Дереза, Ю. Ярмиш, І. Токмакова, М. Липовецький, О. Горбонос та ін. Вони розглядали питання моральної проблематики, виховного впливу літературної казки, взаємозв'язку авторської казки із фольклорною, проте поза увагою критиків залишилось дослідження філософічності казки. У цілому жанр філософської казки ХХ ст. не вивчений повною мірою.

Поняття «філософська казка» розглядають у двох планах: на мовному рівні та змістовому. Так, дослідниця російської філософської казки А. Тихомирова даний жанр кваліфікує як текст, «що відрізняється специфічною логікою оповіді, безподієвістю і високою функціональністю мовних ігор» [5, с. 1]. А. Тихомирова вирізняє кілька параметрів, що виділяють специфічний вид казки в особливий жанровий різновид, який називається філософською казкою. Назвемо основні із них:

- філософській казці притаманна схематичність і статичність персонажів, абстрактний характер часу і простору, лінійний сюжет;

- нівелювання зовнішнього конфлікту, філософська казка позбавлена відкритого конфлікту, і, як наслідок, відбувається редукція подієвої насиченості сюжету;

- акцентуація словесно-семантичного рівня твору за рахунок самоусунення наратора або зміщення наративних прийомів у бік оповіді;

- сюжетоутворююча функція логіко-лінгвістичних ігор [5, с. 3].

Розглядаючи казку як твір побудований на мовних іграх, маємо зазначити, що такі словесні рухи не віддільні від смислового плану твору, що ґрунтується на зв'язках: мова – підтекст – мислення – рефлексія – реальність.

Літературна казка є одним із способів пізнання світу, і філософська казка в цьому не виняток, однак способи, якими досягається гносеологічна функція даного жанру дещо відрізняються від класичного жанру літературної казки. Для філософської казки характерна більш пильна увага до звичайного людського життя, як і в класичній казці, використовується символіка, алегорія, фантастика, що сприяє багатозначності смислу, підтексту, підведенню до глибоких роздумів з приводу порушеної проблеми. Філософській казці притаманне розширення художнього часу та простору, у ній з особливою гостротою порушуються вічні проблеми людства: життя і смерть, кохання і ненависть, добро і зло, любов, дружба, краса та ін.

Філософська літературна казка кінця ХХ ст. відсуває на задній план зовнішню подієвість, а більш акцентує увагу на спогляданні (способі пізнавальної діяльності, що реалізується як безпосереднє відношення свідомості до предмета) та рефлексії (сконцентрування на усвідомленні та осмисленні граничних основ буття, мислення та людської культури загалом). Казки сучасних російських письменників – це своєрідна літературна репрезентація світу, що сприяє розумінню читачем кадрових дійсності та своєї ролі у цьому світі. У новітніх формах руйнуються межі між текстом і реальністю.

Герої філософської казки, то вони наділені специфічною свідомістю, що визначає їх прагнення до пізнання навколишнього світу, «саме їм належить сприйняття сповна ординарних речей як дивних, фантастичних чи чудесних, а будь-який предмет, його властивість чи явище подаються у ролі об'єкта гри чи пізнання. Функціональне призначення системи персонажів, таким чином, підпорядковано наративним завданням художнього тексту» [5, с. 13].

Яскравим прикладом філософської казки є твори російської письменниці Наталії Абрамцевої. Її казки – це тексти, що порушують глибокі філософські проблеми осмислення світу: усвідомлення кожною особистістю свого місця у Всесвіті, осягнення життєвих цінностей, розуміння смислу життя та призначення людини. Одна з особливостей казок Н. Абрамцевої полягає в тому, що вона досить часто залишає відкритий фінал, такий прийом спонукає читача до роздумів та співтворчості з автором. О.М. Черноземова зазначає: «Тексти казок Н. Абрамцевої змушують зупинитися у повсякденності, поглянути на звичне з особливого, запропонованого письменницею ракурсу і побачити невидимі взаємозв'язки, вдивитися в себе, у свої реакції і почуття, усвідомити, чим ти наповнюєш світ, чи не заважаєш проявитися швидкоплинній ніжності, яка зможе розвинути у світлу і сильну енергію» [6, с.245]. Такою енергією були наповнені казки письменниці – енергією доброти, тепла, чуйності, співчуття, благородності.

Сучасний читач готовий до серйозної розмови про найважливіші філософські питання. Твори ж Н. Абрамцевої належать до літературного матеріалу, у якому закладені проблеми людського буття, що спонукають до філософського осмислення, відкриття підтексту, наштовхують на роздуми про далеко не буденні проблеми, а про питання вічні, питання космічного масштабу. Її казки «давали точні морально-етичні оцінки зовсім не простим

проявам життя духу» [6, с.245]. Наприклад, твір письменниці «Сонячна казка» підводить читача до думки, що кожна людина повинна поставити певну ціль у своєму житті, прагнути до чогось більшого, досконалішого, і лише тоді вона досягне своєї мети, коли її помислами і діями будуть керувати благородні мотиви. Так, учинок маленького Промінця цілком виправданий і заслуговує на найвищу похвалу, адже головний герой прагнув осягти своїм світлом темноту і морок, в основі його вчинку лежить турбота про красу і щастя: «И Солнечный Луч помчался пронизывать мир, потому что, так он считал, будет гораздо лучше» [1, с.47]. Такі твори «дозволяють обговорити важливі і складні проблеми: не називаючи понять «тонкий світ» чи «тонкі енергії» говорити саме про них» [6, с.247].

Філософські казки Н. Абрамцевої формують у дитини і дорослого основи поведінки в суспільстві, спонукають оцінювати власні вчинки, вирішувати різноманітні філософські питання. Багато казок містять у собі думки, ідеї та прагнення, які сповна могли б скласти цілий філософський трактат моралізаторського плану. Поетику творів російської письменниці визначають не лише мотиви фольклорної казки, а й «філософія здорового глузду». Авторка прагнула знайти максимально життєві й природні форми художнього осягнення життя, тому злободенне у її творах співіснувало із загальнолюдським, філософським. Її твори є джерелом виховання моральних якостей людини, вони допомагають розпізнати добро і навчитися нести його іншим людям. «Її казки – це погляд на життя людини, яка за звичайними речами бачить глибину... За кожною казкою Наталії Абрамцевої стоїть глибокий смисл, філософська і психологічна насиченість робить казки популярними» [4].

Філософська казка ставить ряд моральних і суспільних проблем, задача читача – обрати правильний шлях до їх вирішення. «Казки для добрих сердець» – таку назву має збірка письменниці. Перечитавши її, можемо зробити висновок: лише добрим серцям відкривається уміння у звичайних речах бачити прекрасне, у кількох словах виразити дуже багато. Казка «Калюжка» розповідає про зустріч горобця і бродячого kota. Горобець, помічаючи kota, не тікає від свого ворога, а пильно щось розглядає у калюжі: «Воробей никак не мог понять, почему те снежинки, что падают на асфальт, ложатся тонким, ровным слоем, а те, что падают в лужу, исчезают. Почему? Ну, почему? Непонятно. Вот упала снежинка на асфальт: блестит, сверкает, а тонкий белый коврик увеличился на одну звездочку. Вот упала снежинка в лужу: мутное пятнышко, а потом и совсем ничего. Непонятно» [1, с.45]. Кіт зацікавився і сів поруч, щось заважало йому кинути на горобця. Після того, як горобець пояснює причину своєї задумливості, кіт і не думає знищувати птаха, він залишається біля калюжі, замислившись: «Его очень заинтересовала история со снежинками. Он сидел возле лужицы и думал, почему так получается. Упала снежинка на асфальт – лежит, сверкает. Упала в лужу – исчезла. Почему же так? Ну почему? Непонятно» [1, с.46]. У цій філософській казці криється глибокий смисл, авторка наголошує на тому, що почуття прекрасного може об'єднати навіть ворогів. Казка вчить розуміти красу навколишнього

світу, передавати відчуття краси ближньому, бути небайдужим до таємниць природи.

У казках Н. Абрамцевої ми не знайдемо чітко вираженої моралі, її тексти – це своєрідний діалог з читачем, спрямований підвести до глибокого осмислення злободенних питань сьогодення. Здавалось би, за простим безпосереднім сюжетом має критися виховна функція твору, однак авторка ніколи не нав'язує своїх суджень, лише спонукає своїми творами до власних думок про життя, людей, про себе. Тому її казки прості за композицією та сюжетом, але складні за змістовою наповненістю. Провідною темою творів є тема доброти, милосердя, співчуття та благородності, авторка закликає людей бережливо ставитися до навколишнього світу. Читаючи казки письменниці, ми відчуваємо бажання побути наодинці з собою, самозаглибитись, щось змінити у своєму житті на краще. У текстах Н. Абрамцевої відображено філософський погляд авторки на життя людини та її призначення.

Філософська казка вчить дитину та дорослого, що світ побудований доволі непросто, і потрібно навчитися розрізняти добро і зло, справедливість і несправедливість, сміливість і боягузтво, щедрість і жадібність, жорстокість і співчуття. Людина в такому непростому світі не має права здаватися, вона повинна прагнути змінити навколишнє на краще, які б перешкоди не ставали на її шляху. У казках ми шукаємо приховані смисли і послання про будову світу, людського суспільства, життєві процеси та вічні питання буття. Такими є філософські казки ще одного яскравого представника російської літератури С. Козлова.

С. Козлов говорить зі своїм читачем про радість життя і смерть, про сміливі вчинки і боягузтво, про красу буття і потворність, про любов до ближнього і біль від розчарування. Не може все в цьому світі бути ідеальним, однак треба брати від життя тільки краще, навчитися долати труднощі. Головні герої казок письменника – це звичайні звірята, та за їх вчинками і поведінкою криється глибокий смисл. Так, відомий усім цикл казок про Їжачка і Ведмедика розповідає про бажання головних героїв бачити в усьому красу, помічати те, що не помітно на перший погляд:

«А Їжику вдруг показалось, что он впервые увидел этот лес, этот холм, эту поляну.

Что никогда-никогда до этого ничего подобного он не видал.

«Как же так? – думал Ёжик. – Ведь я столько раз бежал по этой тропинке, столько раз стоял на этом холме».

И деревья были такие необыкновенные – легкие, сквозящие, будто сиреневые, и полны такой внутренней тишиной и покоем, что Ёжик не узнавал знакомые с детства места.

– Что же это? – бормотал Ёжик. – раньше не видел всего?

И птицы, те немногие птицы, что остались в лесу, казались теперь Ёжику необыкновенными» [2, с 23].

Люди з певним світовідчуттям відчують у Їжачку і Ведмедику щось близьке їх персональному людському буттю. Казка «Їжачок у тумані» наси-

чена великою кількістю образів-символів та архетипів, зокрема туман – символ потойбічного світу, сфера безсвідомого, непізнаного; осінь – внутрішній стан Їжачка; кінь – одкровення, призначене для головного героя; сова – символ мудрості; річка – межа між життям та потойбічним світом і т.д. Цей твір звертається до глибин людського світосприйняття, що знаходиться на межі свідомості та безсвідомого. Критики зазначають, що це алегоричний твір про пізнання Трансцендентного та пошуку Абсолюту. Подорож Їжачка в тумані – це подорож героя через два світи, реальний і потойбічний, а сам Їжачок – це своєрідна алегорія на людину, яка поєднує в собі природне і раціональне начало.

Головні герої казок С. Козлова – мрійники, які прагнуть відкрити непізнане, непідвладне людському розуму, а досягне лише тонкому відчуттю прекрасного. Про те, що дані твори можемо розглядати як філософські казки свідчить наявність у них великої кількості абсурдних ситуацій у розмовах та поведінці героїв: вони відтіняють тишу і нерухомість лісу, гриють своїм тілом траву, ловлять веселку, почувають себе вітром, сидять в сутінках і мовчать, дихають теплом в нірку Зайця тощо. Казки письменника, яким притаманна глибока філософічність, виявляються досить важкими для розуміння дитині, однак кілька простих істин та моральних настанов читач все ж має для себе винести. Адже дуже легко розгледіти в них проблеми дружби і взаємодопоміжки, любові і довіри, мудрості, відчуття краси, радості життя тощо. Казки С. Козлова – це філософія для дітей і дорослих.

Автор апелює до людської підсвідомості, до потаємної дитячої душі, тому в його творах досить мало розважального елементу, його сюжети своїм корінням глибоко заходять у філософію життя. Завдання для героїв його казок зовсім не прості (наприклад, витирати ганчіркою пил з зірок), однак такі заняття примушують їх замислюватися, спостерігати, дивуватися. «Письменник не підчищає і не підправляє рукою дорослого дійсність, він не схематизує її, не примушує дітей заучувати, що «добре» і що «погано». Він просто показує і, показуючи, захоплює за собою у світ, де панує добро і краса. Тим самим здійснюється частина тієї складної роботи, яка трохи пізніше повинна привести до формування особливого непохитного переконання» [3, с.19].

Читач казок С. Козлова знаходиться на межі реального і нереального, суб'єктивного і об'єктивного. Важлива роль у сприйнятті його казок відводиться людській душі, адже його твори не вичерпуються прямими повчаннями, вони дають читачеві яскравий багатозначний образ світу. Читаючи казки С. Козлова про Їжачка та Ведмедика, розумієш, що час мимоволі призупиняється, повсякденна метушня залишається непоміченою, а складні істини стають простими і зрозумілими. Його твори наближені до реального життя, до реальних почуттів і переживань, вони вчать осмислювати, не розгубити цінні миттєвості життя.

Філософські казки російських письменників насичені парадоксами, абсурдними ситуаціями, образами-символами, архетипами, у них криється глибока філософська проблематика, що дає можливість авторам показати світ не

тільки з його реального боку, а й розкрити «другий план», який читач має відчутти інтуїтивно, і, як наслідок, досягнути вічні проблеми людського буття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамцева Н. День рождения : сб. сказок и пьес для детей / Н. Абрамцева. – М. : Искусство, 1990. – 127 с.
2. Козлов С. Все о Ежике, Медвежонке, Львенке и Черепахе : сказки, стихотворения / С. Козлов. – СПб. : Азбука-классика, 2006. – 512 с.
3. Красикова Е. Мир без троллей и колдунов / Е. Красикова // Детская литература. – 1981. – № 8. – С. 17–20.
4. Севастьянова А. Развитие познавательного интереса учащихся на уроках внеклассного чтения в 5 классе с помощью ИКТ (на примере изучения сказок Н. К. Абрамцевой) [Электронный ресурс] / А. Севастьянова // Школьные проекты по литературе. – Режим доступа : <https://sites.google.com/site/skolnyeproekty/cover-page/skazki-natali-abramcevoj>
5. Тихомирова А. В. Жанровые особенности философской сказки в русской литературе XX – начала XXI века : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.02 «Русская литература» / А. В. Тихомирова ; Ярославский госуд. пед. ун-т им. К. Д. Ушинского. – Ярославль, 2011. – 19 с.
6. Черноземова Е. Н. Идеи космизма в традиционной школе. Внутренние резервы образовательных программ / Е. Н. Черноземова // Космическое мировоззрение – новое мышление XXI века : материалы Междунар. науч.-общ. конф. / Международный Центр Рерихов. – М., 2004. – Т. 2. – С. 145–154.

ЕЛЕНА ЗУБЕНКО

СВОЕОБРАЗИЕ РУССКОЙ ФИЛОСОФСКОЙ СКАЗКИ КОНЦА XX ВЕКА (НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Н. АБРАМЦЕВОЙ И С. КОЗЛОВА)

В статье раскрывается своеобразие жанра философской сказки, определяются ее основные особенности, которые отличают данный жанр от других. Анализируются проблемы, затронутые в философских сказках русских писателей конца XX века на примере творчества Н. Абрамцевой и С. Козлова.

Ключевые слова: сказка, философская сказка, вечные ценности, проблемы человеческого бытия, образы-символы, подтекст.

OLENA ZUBENKO

PECULIARITY OF THE RUSSIAN PHILOSOPHICAL TALE OF THE LATE 20TH CENTURY (BASED ON THE WORKS OF N. ABRAMTSEVA AND S. KOZLOV)

The article reveals the uniqueness of the genre of philosophical tale, its basic features that distinguish the genre from other works are determined. The issues raised in the philosophical tales of Russian writers of the late 20th century on the example of N. Abramtseva and S. Kozlov are analyzed.

Key words: fairy tale, a philosophical tale, timeless values, problems of human existence, images-symbols, connotations.

Одержано 14.02.2013 р.